

Il dialetto di Bondo di Bregaglia

Autor(en): **Rizzieri Picenoni, Ettore**

Objektyp: **Article**

Zeitschrift: **Quaderni grigionitaliani**

Band (Jahr): **13 (1943-1944)**

Heft 3

PDF erstellt am: **17.09.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-14217>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern. Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

LA CONIUGAZIONE

I verbi all'infinito, con l'accento tonico sulla desinenza, hanno perduto la sillaba — re: parlare-parlä, potere-pudè, servire-servi. Però quelli che hanno la tonica sulla radicale, conservano l'r: vèndere-vèndar. I verbi irregolari si tratteranno individualmente. Ricordiamo i modi di dire: affermativo, negativo, interrogativo e interrogativo-negativo. Per evitare ripetizioni nella coniugazione ci atteniamo al seguente specchietto:

Forme del verbo:

a) Infinito; b) Participio passato m. e f; c) Gerundio.

Nota: il participio presente non si usa qual forma verbale, ma è rimasto sostantivo e aggettivo: al pungent, tanent, ecc.

Modi e tempi semplici — composti

1. Indicativo presente — passato
2. Indicativo imperfetto — trapassato
3. Indicativo futuro semplice — composto
4. Congiuntivo presente — passato
5. Congiuntivo imperfetto — trapassato
6. Imperativo: 2.a pers. sg. e 1.a e 2.a pers. pl.

Nota: Il passato e trapassato remoto sono fuori d'uso, in altro luogo diremo perchè.

Il modo condizionale manca, e vien sostituito dal congiuntivo: Scriverei, se fossi arrivato — j scrives, s'j fùs rivä. —

Il verbo ausiliare avere

a, vè (avè) — b, giü - giüda — c, avend.

1. j a, ti a, l'a, as a, am a, (vo) vè, i an, l'an.
2. j veva, ti veva, al veva, la veva, as veva, am veva, vevas, i (la) vevan.
3. j varà, ti varà, al varà, la varà, as varà, am varà, varàssas, varan.
4. ch'j àgia, ca ti àgia, c'al àgia, ca l'àgia, c'as àgia, c'am àgia, ca àgias, ch'i àgian, ca l'àgian.
5. ch'j ves, ca ti ves, c'al ves, ca la ves, c'as ves, c'am ves, ca vèssas, ch'i vèssan, ca la vessan.
6. àgia! ca l'àgia! c'am àgias! àgias! ch'i àgian!

Nota: invece di ch'j'aglia, sotto l'influenza dell'italiano si usa pure ch'j abbia.

Nu agias mia dōja, prest cresc erba e fōja.

J a giü pazienza. Ti nu l'a giüda sta volta.

Ti veva giü da partì gia ä lan sesc la dumän.

Chi a poch, spenda meno.

Il verbo ausiliare essere

a, essar u nu essar — b, stac - stacia — c, seand.

1. j som, ti è, lè, as è, am sè, vo sè, i en, l'en.
2. j era, ti era, l'era, as era, am sera, seras, i eran, l'eran.
3. j sarà, ti sarà, al sarà, as sarà, am sarà, saràssas, i sàran.
4. ch'j sèa, ca ti sea, ca 'l sea, c'as sea, c'am sea, ca sèas, ch'i sèan, ca la sèan.

5. *ch'j füs, ca ti füs, ca 'l füs, c'am füs, ca füssas, ch'i füssan, ca la füssan.*

6. *Sea! Sem! Seas! Nu sea! Nu sem! Nu seas!*

j som stac, ti è stacia, l'era stac, am sera stacia, sarassas stac, i saran stac.

I cregh c ti sea trop tärd. Ti credeva c'al füs stac ä temp. Am sparäva ca vo füssas stacia da l'Anda Maria.

Essar u nu essar, quista lè la quistiun.

Essar ün por diäul. Nu essar ün ricun.

Essar in toch. Nu essar in gamba.

LA NEGAZIONE: *j nu som, ti nu è, nu lè, nu 's è, nu 'm sè, nu sè, nu en, nu l'en; j nu era, ti nu era, nu l'era, nu s'era, nu 'm sera, nu seras, nu eran, nu l'eran; j nu sarà, ti nu sarà, nu 'l sarà, nu la sarà, nu 'm sarà, nu sarassas, nu saran, nu la saran; ca nu 'l sea, ca nu la sea, ca nu seas; ca nu 'm füs, ca nu füssas, ch'i nu füssan,*

Nota: Si osservi i pronomi della 3.a pers. in connessione con la negazione: nu l'era, nu l'eran.

AL SALÜDA

Ä Bond as salüda e 's gavigia: — Bun di! Buna sera! Buna nöc! Bun an! Tütte quej ca s'incüntran pel vigh i 's salüdan, ma da nöc tra lan ävamaria, tra i segn dla campäna la sera e la dumän, cur cla vegnan e scumpariscian lan stela, tütte passan driz senza brigiar boca.

Üna volta ün rich vagin nu 'l veva rendü 'l salüt ä 'n por diäul, ma quist ültim ufes ai sbrügia dre: — Sa ti a i te mili, tegnai per ti, ma la gent salüdda! —

La vela Santina la stäva ä sul santäda gio süil bänch danänz la se cäsa. Üna mateta la passa driz senza salüddä. Inura la vela ai vugia dre: — Sa ti nu vöi salüddä, di merda che pössa di maja! — La mata da quel mument nu l'a pü dasmancä da salüddä i vel. La buna criänza sta ben ä tütte.

Verbi della 1.a coniugazione

a) salüddä, b) salüddä - salüddäda, c) saludand.

1. *j salüd, ti salüda, al salüda, am salüda, salüde, i salüdan, la salüdan - as salüda.*

2. *j salüddäva, ti al la as am salüddäva, salüddävas, i salüddävan, la salüddävan.*

3. *j salüdarä, — — —, salüdarässas, i salüdaran.*

4. *ch'j salüda, — — —, ca salüdas, ch'i salüdan.*

5. *ch'j salüdes, — — —, ca salüdèssas, ch'i salüdèssan.*

6. *Salüda! Salüdem! Salüde!*

I a salüddä tüt la cumpagnia. L'ät salüddäda?

Salüdand tütte nu sa sbalia mai.

Nota: La 1.a pers. si accontenta della radicale, la 2.a, 3.a sg. 1.a pl. hanno la medesima forma. Per n.ri 2,3,4 e 5 il sg. e 1.a pl. hanno la medesima desinenza. Le due ultime pers. hanno forme per sè.

LAURERI ENT LA CÄGIARIA

VERBI 1.a Coniugazione

I vacher la dumän e la sera mulgian lan vaca, i portan cul giof al lac ä la cägiaria. Al cager al masüra 'l lac ent ün sec 'l la pesa sü la balänza, pö al cula cunt un cul al lac ent lan broca, a la lascia stazä dui di, al sflura cun la sgramera, al svöida la flur, le grama, ent la pleina, al fa ni 'l pench, manand al turn, ca älza e sbassa la solva, al töl sü la manäda da la pleina e 'l dà la furma äi pench; al piza 'l fögh sot la caldera, al scälda 'l lac, al la quella u ai dà 'l queil, al specia c'as furma la culüda, cul rodagh ai dà üna buna rodgäda, al rubecia la magnoca e 'l la töl sü cul puner. al fa bui al sarun, ai giung ent la mestra, as sapara la mascärpa, cul cazet furä al la löga ent al carot, al läva la vascela e i ristich ent la scöcia bujenta, al svöida la scöcia ent ün tinel, al sgüra la caldera da ram, al säla 'l cagiöl e dre 'l pälza da lan se fadiga, cuntent da la cagiäda e da la galdüda.

Verbi della 1.a coniug., impiegati sopra che cambiano la vocale secondo l'accentuazione, specialmente al presente e futuro dell'indicativo pres. congiuntivo e 2.a persona dell'imperativo.

purtä - porta! pasä - pesa! starzä - stürza! manä - mena! abzä - älza! sculdä - scülda! spaciä - specia! rubaciä) rubecia! logä - löga! lavä - läva! salä - säla! palzä - pälza! cagiä - cägia! ascä (osare) üsca!

Altri verbi simili

a, pasä b, vè pasä - pasäda c, pasand.

1. *j pes, ti pesa — — pasè, i pesan.*
2. *j pasäva — — pasävas, i pasävan.*
3. *j pesarà — — pesarassas, i pesaran.*
4. *ch'j pesa — — pesas, pesan.*
5. *ch'j pases — — pasèssas, pasèssan.*
6. *pesa! pasèm! pasè!*

L'a cambia in ä:

branclä, cantä, casträ, cunsarvä, guastä, intavlä, mancä, martalä, palpä, pazzä, prassä, raspä, sanä, sbavä, sguarä spalä, spargnä, squartä, tardä, travarsä, vantä, ecc.

L'a cambia in e:

baslä, batagiä, cuntantä, cumadä, danagiä, datä, dagnä, durmantä, farmä, ladä, managiä, marandä, masnä, pagä, panä, paragiä, pasciantä, pascä, pacä, pastä, rantä, ramä, rastä, slafatä, sgurantä, sdrapä, sacä, smuranzä, spaciä, stantä, strailä, svantträ, tamprä, tantä, tatä, tramlä, tutalä, valiä, zarclä.

L'u cambia in o:

fundä, marmugnä, mulä, mussä, sgulä, suflä, struclä, tucä, turblä, zundä, logä - löga! vogä - vöga!

LA MURGANA

I era ent al Crot da Tramögia cun me bab. Dre godü la marena j som passä la Mulinänca sur ün asc bagnäda ca furmäva ün puntet. Lavia sot ün grand larasc j guardäva gion l'ägua dla Bundäsca e j veva quasi tema da quel grand fracasc. Inura j som turnä indrè, ma passand l'asc j som briscä e crodä gionl'ägua. I som rastü in pä e l'asc am a tagni è j a podü am trä fora senz'essar travolt da la correnta. Bagnä tanc'ün poi cul bab j 'ndäva vers cäsa. Sül punt am incuntra l'Anda Clarina. L'a dalonga capi quel c'era rivä ül galüp e la disc: — stavolta lè 'ndacia ben, la Murgäna un l'a giü temp d'at branclä, ma guai sa ti croda ün ültra volta ent la Mulinänca, bel viv at porta davent, la Murgäna, quela cativacia! —

Verbi irregolari della 1.a Coniugazione

a, andä — b, andac - andacia — c, andand.

1. *j voi, ti va, al va, am va, andè, i van, la van.*
2. *j 'ndäva, ti 'ndäva, l'andäva, am andäv, a andävas, i 'ndävan, l'andävan.*
3. *j andarà, ti al am andarà, andarassas, i andaran.*
4. *ch'j vüda, ca ti al am vüda, ca vüdas, ch'i vüdan.*
5. *ch'j 'ndes, ca ti andes, al am —, andèssas, andèssan.*
6. *Va! Andem! Andè!*

a, fä — b, fac - facia — c, fagiand.

1. *j foi, ti fa, al fa, am fa, fagè, i fan, la fan.*
2. *j fageva - fagevas, fagevan.*
3. *farä farassas faran.*
4. *ch'j fagia - fagias, fagian.*

5. *ch'j fages - fagessas, fagessan.*
6. *fa! fagem! fagè.*

a, stä — b, stac - stacia — c, stand.

1. *j stoi, ti sta - stè, stan;*
2. *stäva, stävas, stävan;*
3. *starà, staràssas, staràn;*
4. *stèa, steas, stean;*
5. *stes, stessas, stessan;*
6. *sta! stem! stè!*

a, dä — b, dac - dacia — c, dand.

1. *j doi, ti dà, — dè, i dan;*
2. *däva, dävas, dävan;*
3. *j darà - daràssas, daràn;*
4. *dèa, dèas, dèan;*
5. *des, dèssas, dèssan;*
6. *dà! dem! dè!*

Frasi. *Chi vül vâda, chi nu vül stea. Lè andacia ben, j 'm pudeva rumpar er l'ältra gamba. Sa ti vül fa, sa ti nu vül cumanda. Am fagessas ün plager? Chä dà ä la svelta, dà du volta. Chi vül vivar e stä ben, töja 'l mond cus c'al vegn. Stè sü, al sul splend gia!*

Nota: dal vecchio verbo « gire » abbiamo diverse forme usate ancora nel senso di andare:

1. *gem? gev?*
2. *j geva - gèvas, gèvan;*
3. *j giarà - giarassas, giaran;*
4. *ch'j geda - gedas, gedan;*
5. *ch'j ges - gessas, gessan.*
6. *gem, gem ä casä! Nu gev ä lec?*

L'URAZIUN

Vers sera i dui frär Curtin eran turnä stäncal ä cäsa e s'eran santä gio dasper la mesa e spaciävan vargot da mangä. Al pü vel dig: — Ura, ura, Gian Radolf! — Quist raspond svelto: — Urä, urä lè bel e bun,... ma la cena? — pö ün zigh murtificä e cunfus al giung i män e 'l prega: — Bab nos in cel, al Te nom sea santificä, al Te ream vegna, la Te vultatä sea facia süin tära scu in cel, das al nos pän da mincadü, parduna i nos pacä scu c'am parduna äi nos debitur, nu 's cundü in tentaziun, ma libras dal malign, parchè Te lè 'l ream, Te la putenza e la gloria in etern. Amen!

Verbi della seconda Coniugazione

a, ripètar — b, ripetü - ripetüda — c, ripetend.

1. *j ripet, ti ripet, al ripet, am ripet, ripetè, i ripètan.*
2. *j ripeteva, — — —, ripetèvas, i ripetèvan.*
3. *j ripetarà, — — —, ripetaràssas, i ripetaràn.*
4. *ch'j ripeta, — — —, ca ripètas, ch'i ripètan.*
5. *ch'j ripetès, — — —, ca ripetèssas, ch'i ripetèssan.*
6. *ripet! ripetem! ripetè!*

Verbi da coniugarsi similmente

legiar, vengiar, spingiar, volvar, vendar, godar, ricevar, perdar (pers-perdü), pendar, mettar (mes), scrivar (scric), brigiar, disponar, canosciar, difendar, dirigiär, cögiär (cöc), rendar, spandar, spendar, vivar, batar, bevar, cedar, decidar (decis), mordar, nasciar, pasvädar (pasväs), rumpar (rot), corrar (cors), difendar (difes - difendü) ecc.

INSET

Zalip (locusta) ai n'è da grande e pit, qualchi ütäl per ciapà pesc. Certa gent salta scu zalip-en zalip. I cose (bruco) dlan filamura (melolonta) ruinan la codga dal taren. I pülasc en 'na cumpagnia mulesta. I cimasc sortan soma da nòc e turmentan quej ch'i vuessan durmì. Testa fina per fà sü plui! Bufè ent ün vesper e avdarassas lan vesp furiantàda. I mascun fan al mel, ma pizgan cun l'aguei. — Lan musca e i tavän en pö arment necessari? — dumandäva 'l pëstar dlan vaca, ca esävan Musca spärgnia, muscun maja. Cur ch'i muschin mordan, as cambia 'l temp. Certan farfarina lè meiar lan perdar che lan truä. Bobò u scarafac cun bej culur as an vè da tüt lan banda. Lan gata dla farfarina blänca la majan i gabusc. I ragn filan e tescian la tela per ciapà musca. Lan forbageta longa e giällda l'an dadrè 'na forbase pes difendar. I porchin, sa s'ai toca, i's rudälan scu 'na pita bala. I milipä fügen scu disparä. La camla (tarlo) la fura e rüsia i vasti da läna. Sü l cagiöl vivan i cairöj pit e briün. Quej smaladi muscun an gia mes i öv sü la cärna! Salvè lan magnocheta di gianet dlan musca! Imprandè ä laurä da lan furmiga! Nu dastrügè i furmigher, av porta disfurtüna. Gri gri gri, al gril as fa santi, cun ün fastüch as al fa ni fo da la se täna, dal se bögin.

La pü pärt d'inset en nociv e fan dagn, ma servan per nutriment ä tantci ältar arment. Er l'inset lè 'na creatüra da Dia.

Nota: Zalip, ai n'è — locuste ce n'è; ai -i: ci, vi, ce, ve — Zalip, nu i n'è — locuste non ce n'è.

Verbi irregolari della 2.a Coniugazione

a, - avdè, crè, parè, plagè, pudè, savè, sulè, tagè, valè, vulè; — b, - avdü, credü, parü, plägiü, pudü, savü, sulü, tagiü, valiü, vulü; — c, - vegend, credend, plagend, savend, tagend, valend, vulend.

Forme 1 fin 6

j vegh u veg, ti ve — — avdè, vegan, avdeva, avdarà, vega, vegia, avdes, ve! avdem! avdè.

j cregh, ti cre - cradè, cren, cradeva, credarà, crega, crades, cre! cradèm! cradè!

al pär, pareva, pärarà, pära, pares — (v. imp.).

j pläg - plagè plägian, plageva, plägiarà, plägia, plages, pläg! plagem! plagè!

j pòs, ti pò — — pudè pon, pudevà, podarà, possa, pudes. —

j sa - savè san, saveva, savarà, sapia, saves. —

j söl - sulè sölan, suleva, —, ch'j söla, sules. —

j tag - tagè tàgian, tageva, tagiarà, tagia, tagès, tag! tagem! tagè!

j val - valè valan, valeva valarà, vala, vales. —

j vöi ti völ - vulè völan, vuleva, vöjarà, vöja, vules. —

Derivati: sost. la vista, la creta u credenza, la parenza, la putenza, al plager, la sapienza, al tagè, al valur e la valiuta, la vultà e la vöja; agg. credent, putent plageval, sapient, valent.

Frazi: San Tumäsc al crè soma quel c'al vè. Ün bun parer al val tant. Fin ch'j nu vegh nu cregh. Vulè lè pudè. Ün bel tagè lè mai stac scric. Gent senza creta e cradè da guadagnä 'l cel? Chi völ vada, chi nu völ stea. Daner e fe ai n'è sempar men da quel c'as crè.

Il verbo irr: tö (togliere - prendere) b, töc - tocia, — c, tulend.

j töi, ti töl - tulè, tölan, tuleva, töjarà, töja, tules, tö! tulem! tulè! Ja töc cunvedi da la me gent. Tulem quelan belan flur! Nu 's töl la ròba di ältar e nu 's roba. Tulè ün esempi da vos frär! Dä lè meiar che tö.

Verbi della 3.a Coniugazione

a, capi — b, capi - capida — c, capiand.

1. *j capisc, ti capisc, al capisc, am capisc, capi, i capiscian;*
 2. *j capiva, ti al am capiva. capivas, i, la capivan;*
 3. *j capirà, ti al am capirà, capiràssas, i la capiran;*
 4. *ch'j capiscia, — — —, ca capiscias, ch'i capiscian;*
 5. *ch'j capis, — — —, ca capissas, ch'i capissan;*
 6. *Capisc - capiscia! Capim! capi!*
- J a capi la regula. L'at capida?*

Così si coniugano: *bandi, claldi, culpi, cumpari, cumpati, cumpi, cundi, custudi, cudì, diminui, demoli, distribui, diferi, fali, fari, favuri, flapi, fluri, garanti, impedi, indürì, ingrandì, inrichì, istruì, istitui, intimuri, marci, manti, nutri, pati, preferi, passi, peri, puli, pruibi, riferi, risarci, scaturi, scudi, scleri, sculpi, spari, spedi, sugeri, svani, trasferi, tradi, ubadi, urdi, vasti, ecc.*

Chi la capisc, chi nu la capisc e chi nu la vól capi. As bandiva i mälvi vent fo dal pais. Qualcan volta as culpisc in mez al tavlaz. La mama la cumpatisc edüna i se fi. Cura cumpisciat i agn? Al claldirà al se prä cun post e lättan. Cundiv ben la spesa? Am creè c'al custudiscia al bastciam in regula. As credeva ca digerissas meiar. I s'en fari tüte i dui män. Nu flapi, nu digè 'na parola! J 't impedisc stu passagi! L'a ingrandì al se barch. Nu 'l plöv, l'erba passisc, la passirà dal tüt. Ai è peri du manza dürant al stratemp. I salüstar scleriscian tüt la val. Lan sparänza svaniscian cul temp. Nu tradim la patria!

Lan manzonga l'an lan gamba cörta

Al güdaz. Bärba Tumäsc, al niva cul se fioc, ün galüp da ot agn ent da Castasegna e dascorevan da quist e da quel. Gianin quintäva c'al veva avdü ün cän, ün cänun, grand scu 'n böv. — Forsa l'era ün po pü pit, — asseriva 'l güdaz. — No, no, le propri incusa ch'j digh —, sustagniva 'l matet. Intänt i eran rivä poch da lonc dal Punt Spizarun. Al Bärba 'l disc: — Chi passa 'l punt e 'l disc 'na manzonga, vi'n mez as rump lan gamba. -- Al nos mat prima da mettar sü i pä süil punt tüt in prescia 'l cunfessa: — Al cän l'era 'n bel grand, sci, ma edüna scu'n ältar cän grand. — Al Bärba al rievä da malign.

Verbi irregolari di (dire), ri (ridere)

a, di - dic - dicia - digiand.

1. *j digh - dig - disc, ti dig, al disc, am disc, digè, i digian, digiaj? digiat? digial? disc - la, digèm? digè? digiani?*
2. *j digeva — — — digèvas, digèvan (dgeva);*
3. *j digiarà — — — digiaràssas, digiaràn;*
4. *ch'j digia — — — digias, digian;*
5. *ch'j diges — — — digèssas, digèssan; di! digem! digè!*

J a dic, ca l'a dic, ca i a dic, ca lè stac vin Malögia e l'a mangä cärna, cärna d'porch e ältra cärna. Lan dicia bundarina l'en daspes spiritusa.

b, ri - riü - riüda - riand.

1. *j riü, ti ri, al ri, am ri, riè, i rin, la rin;*
2. *j rièva — — — rièvas, i rièvan - rièvlan?*
3. *j riarà — — — riaràssas, i riaràn;*
4. *ch'j ria — — — rias, rian;*
5. *ch'j riès — — — rièssas, rièssan;*
6. *ri! rièm! riè!*

L'an riü d'as pisciä sot. Chi ri l'üutim al ri 'l pü ben. An fac üna buna riüda u risata! Ün bel ri al sligera al cor e l'orma.

Nota: il g (dig) finale suona come se (disc).